

К. В. ЛЕНЕЦЬ
СУФІКС -ЩИК (-ЧИК) У НАЗВАХ ОСІБ
(ЗА МАТЕРІАЛАМИ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКИХ СЛОВНИКІВ)

За свідченням мовознавців, як самостійний словотворчий елемент суфікс **-щик** у назвах осіб вперше з'явився в північно-східних говорах староруської мови в XIII—XIV ст. паралельно до існуючого в ній здавна суфікса на позначення особи **-ник**. З часом активність суфікса **-щик** зростає особливо в російській мові, де він витісняє **-ник** в аналогічних утвореннях¹. Нині, як свідчать дослідники, в російській мові в системі найменувань професій **-щик** із своїми варіантами і похідними зайняв майже монопольну позицію². Поширений суфікс **-щик** і в білоруській мові.

Українській мові **-щик** найменш властивий³. На його місці, як правило, виступають **-ник**, **-ач (-яч)**, **-ар (-яр)**, **-ець** та деякі інші суфікси.

В українських писемних пам'ятках суфікс **-щик (-чик)** уперше трапляється в XVI ст., як правило, в словах, засвоєних з російської мови. Засвоєння впливали на українську словотворчу систему, внаслідок чого на українському ґрунті появилися *хурищик*, *муровищик*, *катеринищик* та деякі інші іменники. Починаючи з кінця XVIII ст., іменники на **-щик (-чик)** набувають досить значного поширення в українській художній літературі. Так, в «Енеїді» І. Котляревського є *поденищик*, *поромищик*, *перевізчик*, *обманищик*; у Г. Квітки-Основ'яненка — *відкупищик*, *звозчик*, *хурищик*, *докажчик*, *прикажчик*; у Т. Шевченка — *донощик* і т. ін.⁴

У розмовній літературній мові кінця XIX—початку XX ст. іменники з суфіксом **-щик (-чик)** уживалися ще частіше. Це відбито, зокрема, в тогочасному листуванні. Наприклад, у листах І. Франка можна зустріти *наборищик*, *донощик*, *впорядчик*, *переплетчик*, *накладчик*; у Лесі Українки — *пайищик*, *переписчик*, *вкладчик*, *прикажчик* та деякі інші. При цьому автори листів відчували незвичність в українській мові таких слів, як, наприклад, *газетчик*, *звоищик*, *конторищик* (у листах М. Коцюбинського), *переводчик* (у листах І. Франка) тощо, а тому паралельно використовували й українські відповідники: *газетяр*, *візник*, *конторник*, *перекладач* та ін. Найсильніше вплив російської мови позначився на діловій, суспільно-політичній, професійній та спеціальній термінології, що пояснюється її неусталеністю в українській мові⁵.

Вживання суфікса **-щик (-чик)** фіксують і словники. З граматик цей суфікс у нейтральних назвах осіб називає тільки «Курс сучасної української літературної мови», за ред. Л. А. Булаховського (т. I, 1951 р., стор. 349-350), **-чик** згадується в «Курсі сучасної української літературної мови» М. А. Жовтобрюха та Б. М. Кулика (ч. I, 1959 р., стор. 229, 231) і в «Курсі сучасної української літературної мови» І. Г. Матвіяса (Морфологія, К., 1962 р., стор. 56).

Кількість іменників — назв осіб, утворених за допомогою суфікса **-щик (-чик)** в українській мові, безперечно, зростає⁶, хоч їх і менше порівняно з іншими назвами осіб,

¹ Див.: А. А. Дементьев, Агентивные суффиксы -щик, -чик в русском языке. — «Ученые записки Куйбышевского государственного педагогического и учительского института им. В. Куйбышева, факультет языка и литературы», вып. 2, 1938; С. И. Лобанов, Из истории имен существительных с агентивным суффиксом -щик (XIV—XVII вв.). Автореф. канд. дисс. МГУ, 1950; В. П. Токар, Из истории суффиксов в украинском языке (суффиксы -к-а, -ик, -ок, -л-о). Автореф. канд. дисс. Львовский гос-упиверситет, 1955, та ін.

² Див.: А. Г. Лыков, Некоторые особенности суффикса лица -щик, -чик, ВЯ, № 1, 1958; А. И. Моисеев, Из истории наименований профессий в русском языке (наименования профессий советского периода). — 3б. «Развитие русского языка после Великой Октябрьской социалистической революции», ЛГУ, 1967.

³ Див.: «Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов», за ред. О. С. Мельничука. К., 1966.

⁴ Див.: В. П. Токар, зазнач. автореф.

⁵ Див.: В. П. Токар, Из истории суффикса -щик (-чик) в украинській мові. — «Наукові записки Дніпропетровського держуніверситету», т. 64, 1958 р. «Мовознавство», вип. 15, стор. 88.

⁶ За даними В. П. Токаря, слів на **-щик (-чик)** у словнику Уманця і Спілки близько 70, в Російсько-українському словнику АН УРСР 1948 р. — 97; у словниках Б. Грінченка та Д. І. Яворницького є чимало діалектних слів із суфіксом **-щик (-чик)**, що свідчить про їхнє поширення в народно-розмовній мові. Див. названі «Наукові записки Дніпропетровського держуніверситету», стор. 86. За нашими підрахунками в РУС

утвореними за допомогою суфіксів **-ник**, **-ач (-яч)**, **-ар (-яр)** тощо. Візьмімо для порівняння іменники з початковими літерами **Н**, **П**, розміщені в трьох найбільших перекладних російсько-українських словниках АН УРСР 1937, 1948 та 1968 рр.

Із часом кількість зареєстрованих цими словниками російських слів із суфіксом **-щик (-чик)** на позначення назв осіб зростала у такій послідовності: 94 → 180 → 237. Але кількість українських відповідників до них із суфіксом **-щик (-чик)** зросла не набагато, що видно з таких цифр: 15 → 33 → 29.

Тільки 11 слів повторюються в усіх трьох словниках: *паяльщик*, *перебіжчик*, *перегинщик*, *пильщик*, *підводчик*, *підпоручик*, *підрядчик*, *пілсудчик*, *поручик*, *прапорщик*, *прикажчик* (очевидно, сюди ж можна зарахувати і *підпрапорщик*, оскільки воно є в двох останніх словниках, а в РУС 1937 р. просто не внесено до реєстру). Ці іменники — назви осіб за професією або родом занять (*паяльщик*, *пильщик*, *підводчик*, *підрядчик*, *прикажчик*), за військовим званням (*підпоручик*, *поручик*, *прапорщик*), за певною дією, яка виступає ознакою-характеристикою (*перебіжчик*, *перегинщик*⁷), за належністю до політичного угруповання (*пілсудчик*). Всі вони усталилися в українській мові під впливом російської. Так, *підпоручик*, *поручик*, *прапорщик* — історичні назви чинів царської армії, термін *прикажчик* — теж давній, поява його на Україні обумовлена наявністю спільних рис в економічному житті різних частин Російської імперії⁸. Те саме можна сказати й про *підрядчик* (у цьому випадку діяв, крім того, закон відштовхування від подібних звучанням слів, пор.: *підрядник* — рос. *подстрочник* — дослівний переклад якогось тексту). *Перегинщик* цілком увійшло як калька з російської мови в наші дні, як новий розмовний політичний термін⁹. *Пілсудчик* — від власного імені Пілсудського (польськ. *piłsudczyk*) — також новий політичний термін, підтриманий утвореннями типу *братчик* (член братства). У випадках *паяльщик*, *перебіжчик*, *пильщик*, *підводчик*¹⁰ діяв закон відштовхування від паралельних однокореневих і споріднених утворень із **-ник**, пор.: *паяльник* — пристрій для паяння, *запобіжник* — пристрій, пристосування, що оберігає що-небудь від дії чогось небажаного, *пильник* — напилек (пор. також рос. *пыльник* — легкий плащ від пилу), *підводник* — моряк підводного флоту; спеціаліст підводних, водолазних робіт.

У подаванні частини цих слів є певні відмінності від словника до словника. Так, до *паяльщик* у РУС 1968 р. додано ще один, застарілий, відповідник *лютівник*, який іноді трапляється і в сучасних письменників (у Ю. Яновського) і зафіксований деякими попередніми словниками (РУС УАН 1927 – 1928 рр., т. III, ДВУ). До *пильщик* та *пиляр* у РУС 1968 р. додано ще й обласне *трач*, поширене на Правобережжі. Укладачі й редактори словників 1948 та 1968 рр. на перше місце поставили *пиляр* (яке було на другому місці в РУС 1937 р.), як більш відповідне тенденціям українського словотвору. До російського *підводчик* (возій на підводі) РУС 1948 р. та РУС 1968 р. подають ще й відоме здавна *хурищик* з поміткою *разг.* (розмовне). Статтю *перебіжчик* поповнено українськими розмовними відповідниками із зневажливим значенням *перекинчик*¹¹ та *перекидько* (у двох попередніх словниках було тільки *перебіжчик*). Деякі українські відповідники на **-щик (-чик)** повторюються лише у двох названих перекладних словниках. Так, у РУС 1937 р. та РУС 1948 р. є *нарядчик* і *поставщик*, а для РУС 1948 р. та РУС 1968 р. спільними є *наладчик*, *нальотчик*, *натурщик*,

1968 р. є 84 українських слова на **-щик (-чик)**.

(Список скорочень див. у кінці статті).

⁷ Тут у переносному значенні: той, хто виявляє неприпустиму крайність, надмірність у своїх діях, не додержує правильної лінії в своїй діяльності.

⁸ РУС 1968 р. поглиблює розробку цієї статті, доповнюючи її ще й іншими, специфічними для економічного життя дореволюційної України, відповідниками — *осавул*, *осавула* (з поміткою «в помещичьем имени»).

⁹ Пор.: «Толковый словарь русского языка», за ред. проф. Д. Н. Ушакова, 1939 р. Можливо, засвоєнню сприяло також емоційне забарвлення слова, адже емоційна лексика проникає в мову легше, ніж якась інша. Пор. так само наведене далі *перекинчик*.

¹⁰ У словниках Є. Желехівського та Б. Грінченка є ще й *підвідник*, узятє з Номиса.

¹¹ Зафіксоване в словниках Є. Желехівського, М. Уманця і А. Спілки, Б. Грінченка та ін. Засвідчене у І. Франка, Л. Мартовича, Д. Мордовія, Г. Хоткевича, Ю. Яновського, П. Тичини, І. Микитенка, З. Тулуб та ін.

начотчик, перекинчик, підвожчик, піднощик, половинщик, поножовщик, посадчик, псаломщик, хурищик.

Як бачимо, в РУС 1968 р. *нарядчик* і *поставщик* (яких немає в словниках Уманця і Спілки, Б. Грінченка, РУС УАН 1928 р. за ред. А. Кримського, а в мовній практиці, особливо в творах художньої літератури, переважають *нарядник* і *постачальник*) поступилися місцем перед *нарядник* (зафіксоване в картотеці Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР, у РУС УАН 1928 р. за ред. А. Кримського) і *постачальник* (що його занотували словники Б. Грінченка, РУС УАН 1928 р. за ред. А. Кримського, РУС 1937 та 1948 рр. і яке широко вживають письменники). Крім того, в РУС 1968 р. знято *наборщик* (РУС 1948), *навальщик* (РУС 1937), *настройщик*, *нощик*, *перенощик*, *провідчик*¹² (РУС 1948), яким в українській мові відповідають *складач*; *навальник*, *навалювач*, *накидальник*, *накладач*, *навантажувач*; *настроювач*, *ладнач*; *носій*, *носильник*; *переносник* (а в значенні рос. *сплетник* ще й *плетун*, *пліткар*); *плотар*, *перевізник*, *поромник*, *паромник*, *поронник*; *поденник*, *поденний*.

Наявність іменників на *-щик (-чик)* у новому РУС 1968 р. відбиває факт їхнього існування в сучасній українській мові. Так, *половинщик*, уживане нині в розмовній мові у значенні «той, хто має половину паю в якомусь ділі або володіє якимсь майном удвох із ким-небудь», давно відоме в нас ще як історичний термін на позначення спільника в обробітку землі з половини¹³.

У РУС 1968 р. поновлено в своїх правах іменник *натурник*, який існує в українській мові паралельно до *натурщик*. Але, виходячи з того, що на сьогодні останнє все ж таки переважає в ужитку, *натурник* зафіксовано як другий, рівноцінний відповідник¹⁴.

З ряду відповідників, які можна знайти в авторів і в словниках до російського *налетчик*, найбільш звичним і вживаним є іменник спільного кореня *нальотчик* (є у творах Ю. Яновського, А. Головка, Ю. Смолича, В. Сосюра, П. Загребельного та ін.). Слово *нальотчик* представлено в картотеці Інституту мовознавства АН УРСР єдиним прикладом, що не дає достатніх підстав для внесення його до складу словника, а *наскочник*, запропоноване РУС УАН 1927—1928 рр. за ред. А. Кримського, не підтвердилося мовною практикою. Синонімічне *нападник*, подане в РУС 1937 р. та 1948 р., хоч і передає поняття російського *налетчик*, але усталилося в мові у значно ширшому значенні (пор.: *нападник лихий нашу землю недовго топтав. Ми звільнили навек свої далі, і небо, і поле* — В. Сосюра).

Російське *псаломщик* уживане в українській мові поряд з іншим іменником (що переважає) *дяк* для передачі того самого поняття. *Псаломник*, пропонуване словником Б. Грінченка услід за словником Є. Желехівського, підтримане РУС УАН 1928 р., не знайшло відгуку в мовній практиці: його не засвідчує картотека Інституту мовознавства, тоді як *псаломщик* є в творах І Нечуя-Левицького, Панаса Мирного, Грицька Григоренка, Ю. Яновського, І. Микитенка, О. Гончара, А. Шияна. Більш того, Панас Мирний уживає похідне *псаломщикувати* (за зразком *паламарювати*, *учителювати* і под.). Тільки в РУС УАН 1928 р. залишилися також *псалмист*, *псалмиста*.

Начитанець, яке було вміщене в РУС УАН 1927—1928 рр. за ред. А. Кримського і в РУС 1937 р., відповідно до російського *начетчик*, не прижилося в мові, замість нього під впливом російської мови набуло прав слово *начотчик* (і похідні *начотницький*, *начотництво*), що й відбито в словниках 1948 та 1968 рр.

¹² Шеститомний Українсько-російський словник АН УРСР 1953—1963 рр. уміщує в реєстрі всі ці слова (за винятком *навальщик* і *плотвищик*) без ніяких ілюстрацій, посилаючись іноді на літературну форму (пор. *подёщик* см. *поденник*). У подаванні деяких слів є непослідовність. Напр., у IV т. є спеціальний термін *провідник* (без ілюстрацій), хоч I т. подав *водопровідник*, *газопровідник* (теж без ілюстрацій). Це ще одно свідчення неусталеності виробничо-професійної термінології.

¹³ Пор. ще у Панаса Мирного: «Хто мав який-небудь шматок свого поля, сяк-так його шкрябав, засівав; а хто не мав — приставав за половинщика до того, в кого було поля багато» («Лихо давнє й сьогочасне»). Пор. також історичне *половинщина* (рос. *испольщина*) — вид земельної оренди, при якій половину зібраного врожаю віддавали власникові землі за користування нею.

¹⁴ У РУС 1937 р. та 1948 р. було тільки *натурщик* хоч *натурник* було вже в РУС УАН 1927—1928 рр. за редакцією А. Кримського.

До зафіксованого «Толковым словарем русского языка» за ред. Д. Н. Ушакова *поножовщик* РУС 1948 та 1968 рр. пропонують *поножовщик*, уживання якого в українській мові поки що підтримане тільки лексикографічною традицією.

До українського *наладчик* у картотеці Інституту мовознавства є досить численні ілюстрації з спеціальної та художньої літератури, а також із преси.

Доданий в РУС 1968 р. український відповідник *забродчик* (рос. *неводчик*), засвідчений ще М. Левченком у його «Опыте русско-украинскаго словаря» 1874 р. і підтверджений Є. Желехівським у «Малоруско-німецькому словарі» 1886 р. та Б. Грінченком у «Словарі української мови» 1908 р., широко вживаний у повісті І. Нечуя-Левицького «Микола Джеря».

До рос. *наводчик*, крім *навідник*, подано ще досить поширене *наводчик*, оскільки мовна практика підтверджує його живучість (є у творах А. Головка, Ю. Яновського, Л. Смілянського, Л. Первомайського, О. Гончара, О. Довженка, А. Малишка, М. Стельмаха, В. Кучера та багатьох інших у значенні військового терміна. З іншим значенням пор. у І. Вільде: *Ота бідняцька голота добровільно зголошувалась у наводчики російським солдатам. Показувала їм таємні схови, де багаті газди переховували вгодованих, призначених на заріз свиней*, — «Сестри Річинські»).

Спільним для РУС 1948 та 1968 рр. є *посадник* — спеціальний термін на позначення професії¹⁵ — на відміну від історичного терміна *посадник* — правитель міста в давній Русі.

Як і РУС 1948 р., так і РУС 1968 р. вміщують *підвожчик*¹⁶ (рос. *подвозчик*) та *піднощик* (рос. *подносчик*). Ці слова різною мірою представлені в творах сучасних письменників (*підвожчик* — у О. Копиленка; *піднощик* — у Ю. Смолича, Я. Баша, А. Головка, О. Гончара, В. Кучера, І. Неходи та ін.). Отже, як видно, розв'язання статті *подвозчик* може ще викликати суперечки. РУС 1968 р. поповнив статтю *подносчик* ще й словами *підношувач* (зафіксоване «Російсько-українським технічним словником» АН УРСР, 1961 р.) та *частувальник* (у значенні рос. *угощающий*. Зафіксоване в РУС УАН 1927—1928 рр.).

До реєстру РУС 1968 р. ввійшли російські *повитчик* — історичний термін та застаріле *поединчик*, яким в українській мові відповідають *повитчик* та *поединчик* і *герцівник*¹⁷. Новим у реєстрі РУС 1968 р. є також розмовне *придумчик*, до якого подано українські відповідники *вигадник*, *вигадчик* та розмовне *вигадько*. Безперечно, *вигадчик* повторено слідом за словником 1948 р. лише через недогляд¹⁸ (пор. синонімічне *видумчик*, де його немає).

Отже, назви осіб з нейтральним суфіксом **-щик (-чик)** не характерні для української мови, де переважають відповідні утворення з суфіксами **-ник, -ач (-яч), -ець, -ар (-яр), -ій** та деякі інші. Але в українській мові є цілий ряд назв осіб, утворених за допомогою **-щик (-чик)**.

Це слова, що увійшли з російської мови як історичні терміни (*повитчик, прапорщик* та ін.), або як однокореневі відповідники, утворені під впливом російських назв на українському ґрунті на відміну від паралельних форм із суфіксом **-ник**, що позначають інші, предметні поняття (*паяльщик — паяльник, пильщик — пильник*), або як кальки з російських назв осіб, що з'явилися внаслідок спільного розвитку суспільно-політичних подій та економічного життя України і Росії (*пілсудчик, перегинщик, забродчик*), або як давні

¹⁵ Див.: «Толковый словарь русского языка» за ред. Д. Н. Ушакова, т. III, 1939 р., стор. 620: «Рабочий, занимающийся посадкой, укладкой в какие-н. приборы изготовляемого продукта. II. *болванок в пень*. II. *строительного кирпича*». До речі, новіші тлумачні словники російської мови це слово з реєстру вилучили.

¹⁶ Услід за деякими попередніми словниками («Російсько-український словник» С. Іваницького та Ф. Шумлянського та РУС УАН 1927—1928 рр.) РУС 1937 р. подавав *підвізник*, яке мовна практика не підтвердила.

¹⁷ *Поединчик* та *герцівник* засвідчені в РУС УАН 1927- 1928 рр. Крім того, *поединчик* трапилося в творі Д. Міщенко «Сіверяни» (1961 р., стор. 178): *Хоче бачити, який із нього поединчик, і влаштує для цього единоборство мущів*.

¹⁸ Так само через недогляд серед відповідників до рос. *угадчик* уміщено *відгадник, угадчик*, хоч і після форм із суфіксом **-ник**.

утворення, збережені традицією (*хурищик, псаломщик*).

У повсякденному мовленні часто можна почути не тільки *барабанищик, денищик, донощик* і под., але також і *наборщик* (замість *складач*), *обрубщик* (замість *обрубувач, обрубник*), а то й неіснуюче *рубальщик* і т. ін. При перекладі російських текстів часто ігнорують особливості іменникового словотвору споріднених мов і забувають, що є не лише *доменищик*, але й *доменник*, а то й гірше — раптом виринає який-небудь *стригальщик* (замість правильних *стригаль, стриждій*) і т. п. Таких випадків слід уникати, невтомно дбаючи про культуру як писемного, так і усного мовлення. І в цьому, безперечно, допоможе нововиданий Російсько-український словник 1968 року.

Список скорочень

РУС 1937 — Російсько-український словник АН УРСР, К, 1937 р.

РУС 1948 — Російсько-український словник АН УРСР, К., 1948 р.

РУС 1968 — Російсько-український словник АН УРСР, К., 1968 р.

РУС УАН 1927—1928 — Російсько-український словник УАН, т. II за ред. А. Кримського, 1927—1928, т. III, ДВУ, 1928.

Словник Б. Грінченка — Словарь української мови за ред. Б. Грінченка (перевиданий фотомеханічним способом, К., 1958).

Словник Д. І. Яворницького — Д. Яворницький, Словник української мови, Катеринослав, 1919¹.

Словник Є. Желехівського — Є. Желехівський та С. Недільський, Малоруско-німецький словар, 1886.

Словник Уманця і Спілки — Словарь російсько-український, зібрани і впорядкували М. Уманець і А. Спілка, 1893.